

Л. П. Мицик, **В. М. Яковенко**✉, **О. І. Лісовець**

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ПРИРОДООХОРОННОГО МИСЛЕННЯ ТА СТЕПОВОГО ЛІСОЗНАВСТВА

Розглянуто історичні набутки у галузі охорони природи в аспекті розвитку природоохоронного мислення і степового лісорозведення в Україні. Можна стверджувати, що в ХХІ столітті суспільство вступило, незважаючи на відомі колізії, досить підготовленим для подальшого прогресу в ставленні до свого довкілля, напевно, не в останню чергу через генетично успадковану специфіку сприйняття та бачення реальної дійсності природного оточення. Зазначається, що екологічна стабілізація довкілля не можлива без наявності степових рослинних угруповань. Коли не ідеальний, то найкращий варіант улаштування ландшафту країни повинен передбачати заповідники (за площею такі як «Хомутовський степ» або Асканія-Нова), розташовані рівномірно по 1–2 і більше на адміністративну область, але з'єднані густою мережею деревних, чагарникових та трав'янистих систем, які не переорюються та безпосередньо контактують з іншими недоторканими площами (національні парки, державні заказники, пам'ятки природи, «міні-заповідники» місцевого підпорядкування тощо).

Ключові слова: історія заповідання, степове лісорозведення, степові рослинні угруповання.

L. P. Mytsyk, **V. M. Yakovenko**✉, **O. I. Lisovets**

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

HISTORICAL ASPECT OF ENVIRONMENTAL THINKING AND STEPPE FORESTRY

Positive and negative actions of man in relation to the environment didn't appear suddenly. They are based on historical or rather genetic conditioning. Therefore, in order to understand the causes of certain processes or specific actions and formulate the right strategy for the sustainable development of mankind, you need to look into the past, trace the evolution of its relationship with the environment, understand the motivation for the corresponding behavior at different stages of the formation of society. Speaking about Ukraine, we note that already at the time of the Zaporizhzhya Troops they began not only to command landscape units, but also to restore their natural state. There is authoritative evidence that «in the famous Zaporizhzhya Sich» «steppe afforestation» was already practiced, for which, by special order («special orders were issued»), seedlings of forest plants were even grown and there was already a definite system of plantations for «forest and fruit trees». After the liquidation of the Zaporizhzhya Sich, secret distribution of land to private individuals began. Further, the all-encompassing plowing of the steppe, the

✉ Tel.: +38066-559-68-06. E-mail: yakovenko_v@i.ua

DOI: 10.15421/441901

destruction of forests and shrubs (the latter under the common name «blackthorns» in places rose up to the watersheds). The consequences of managing with the almost complete destruction of the natural state of the land manifested itself very quickly: low groundwater began, and hence the depletion of springs, dried up steppes and rivers. The first attempts to resist the above changes in the landscapes of Stepnaya Ukraine were intuitive. I.A. Danilevsky in 1804 p. over Siversky Donets planted more than 1000 acres of pine. The invention of world significance was the idea of creating forest belts V.Ya. Lomikovskiy: in 1809 p. he planted their fields with them (Mirgorod district) and had stable and high yields. Since 1831 p. in the Katerinoslav province, the sands began to be fastened with shrubs of the shelva (acutifoliate willow) along the Volcha river. In 1843 p. the first steppe state forestry in the Russian Empire was founded (the village of Velikoanadol), and near the village of Velikomikhaylovka (the modern Pokrovsky district of the Dnipropetrovsk region) in 1858 Dibrivskoye lesnichestvo was founded. Despite these and other positive phenomena, in the 19th century they continued to destroy forests and plow up still untouched pieces of steppe or meadows. The result was massive soil erosion, the extreme manifestations of which are the formation of ravines, black storms and a number of lean years. The worst crop failure in the 19th century happened in 1891, covering the entire steppe zone of the Russian Empire. Only after that, the government allocated money for scientific research that could solve existing problems. Created expedition led by V.V. Dokuchaev, visiting the steppe regions, proposed a number of appropriate measures. But even after this change for the better did not occur immediately. In 1933 p. A.L. Belgard founded the Department of Geobotany at Dnepropetrovsk State University (DSU). The main motive for its creation is the development of a theoretical base for forest growing in the steppe zone. Later, for the same purpose, he founded the comprehensive expedition of the Dagestan State University, which covered with its research the space from the north of the Dnipropetrovsk region to the Kherson region and from the Rostov region to Moldova. However, it should be noted that the expedition as V.V. Dokuchaev and A.L. Belgard, their efforts were directed not only to the woody, but also to the grassy component of the medium. The recommendations of the first of them mention, among other things, the need to «use grassy vegetation for snow retention and erosion control» of the soil. A.L. Belgarde, exploring the steppe forests from different angles, also paid constant attention to grassy groups, urging to save the steppe virgin lands from further plowing. Immunity is also necessary because, he stressed, some species have found their ecological niche in this way. By destroying it, such taxa can be lost. Untouched steppe or meadow plots with undisturbed turf are a natural standard and model for recreation. Therefore, environmental stabilization of the environment is not possible without the presence of steppe plant groups. If not ideal, then the best option for the country's landscape design should include nature reserves (such as Khomutovskaya Steppe or Askaniya-Nova), located uniformly 1-2 or more in the administrative region, but united by a dense network of tree, shrub and grass systems which do not open wide and directly contact with other untouchable areas (national parks, state reserves, natural monuments, «mini-reserves» of local subordination, etc.). Given the continuous plowing of zonal open spaces, to create new reserves it is necessary to remove the territory from agricultural use, as is already done on the island of Khortytsya (Zaporizhzhia). At the same time, it is necessary to recreate the steppe vegetation, taking into account the methods and experience already tested and successfully

applied in Ukraine in the Donetsk Botanical Garden, the Steppe Department of the Nikitsky Botanical Garden and in Askania Nova. Hence, considering historical achievements in the field of nature conservation in Ukraine, it can be argued that in the 21st century, society entered, despite the well-known collisions, sufficiently prepared for further progress in relation to the environment, probably not least because of the genetically inherited the specifics of perception of reality of the natural environment.

Key words: history of conservation, steppe afforestation, steppe plant groups.

На перший погляд здається, що початок ХХІ століття – це час панування природоохоронного мислення та визнання пріоритетності відповідних практичних заходів. Проте в дійсності, незважаючи на деякий прогрес в обговорюваному напрямку, ще й досі трапляється нерозуміння необхідності збереження в недоторканному стані природних комплексів, випадки негативного, а то й злочинного ставлення до складових довілля. Проте і позитивні, і негативні дії людини по відношенню до довколишнього середовища з'явилися не раптово. В їх основі – історична, а точніше, генетична обумовленість. Саме тому, щоб усвідомити підґрунтя тих чи інших процесів або конкретних вчинків та виробити вірну стратегію стійкого розвитку людства, треба заглянути в минуле, простежити еволюцію його взаємин з довкіллям, зрозуміти мотивацію відповідної поведінки на різних етапах становлення суспільства.

В добу первісної людини у її ставленні до природного оточення існувало дві тенденції, протилежні за змістом в залежності від того, що саме малось на увазі: ліс чи відкритий простір (луки, степи). Ліс завжди був джерелом деревини, середовищем мешкання тварин, місцем збору їстівних рослин і т. ін., але водночас він і надійна схованка для людей від різних ворогів. Степ та луки – це простір широкої можливості далекого огляду місцевості з попереджувальною метою, зручний для пересування у порівнянні з лісом, а головне, це – природне угіддя годівлі великої кількості свійських тварин при його використанні як пасовища та сіножаті. Проте цей же простір є місцем локалізації ефективного землеробства і, отже, об'єктом наймасштабнішого розорювання ґрунту.

Суспільство первісної людини було пристосоване тільки брати від природи її плоди. Проте згодом прийшло розуміння дбайливого до неї ставлення. Першим поштовхом до цього став світогляд, який зараз увійшов у наукову літературу під назвою «анімізм». Це сукупність уявлень, згідно з якими кожна жива істота має свою, як і в людини, душу. За таким язичницьким мисленням все, що навколо людини, живе людським життям: народжується, відчуває своє оточення, розуміє, має певні бажання, може радіти і журитись, відчуває біль, бореться за своє життя і т. ін. Згодом такими властивостями наділялись і неживі об'єкти: окремі джерела, ріки, болота, пагорби, сонце, місяць, зірки тощо. Саме тому й говорили про оточення як про людей: сонце «встає», «сідає», вітер «свище», грім «б'є», верба «журиться». Якраз через таке розуміння й відтворення природних об'єктів у людським уявленні зберігаються до наших часів порівняння, що, увійшовши в художню творчість, і сьогодні вражають своєю витонченістю, емоційністю та можливістю викликати у сучасних людей найглибші, високо естетичні почуття. Згадаймо Т. Г. Шевченка [18]:

«Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить,
А з неба місяць так і сяє
І над водою, і над гаєм
Кругом, як в усі, все мовчить» (с. 14, 15)

Отже, і Дніпро не «гомонить», і вітер «ліг» відпочити, «розбивши» хмари. І так – через усі його твори: то «грає» море, то «пішла» лука гаєм, то «ревуть» дніпровські пороги.

Зважимо на те, що душа, розум поета з малих літ вбирали в себе певний спосіб бачення й відчуття дійсності, який донесли до нього старші покоління людей.

Анімістичне ставлення людей до природи, табу, повір'я і т. ін. мали позитивні наслідки для її збереження. Заборонялося, наприклад, нищити корисних птахів чи звірів. Збереглося й досі поблажливе ставлення до ластівок, лелек, шпаків та деяких інших птахів. У багатьох країнах і в наші дні, як і в давнину, існує всенародне поклоніння певним пагорбам, гаєм чи рослинам, як, наприклад, у деяких східних народів – хризантемі, лотосу, окремим деревам тощо.

Отже, в основі всього існування первісного суспільства лежав культ Природи, як найвищий сенс існування й самої людини, найсильніший дух довкілля, найголовніший суддя та істина. Звідси – і бережливе, а точніше б сказати, раціонально-дбайливе ставлення до природного довкілля. Під впливом такого світобачення з'явилися різні табу – безкомпромісні заборони до якоїсь дії чи бездії і навіть слова по відношенню до певних тварин, рослин чи інших об'єктів. На порушників чекала жорстока кара, смерть або, як вважали, найжахливіша хвороба.

Таке ставлення до зовнішнього середовища не могло не змінюватись упродовж багатьох тисячоліть, але почасти втілене в художні образи народної творчості дійшло до доби початку християнства, а в деяких деталях – і до сьогодення. На такій першооснові є ще чимало нашарувань іншого походження. Підсумковий зміст, проте, один – людська доброта, стан душі, коли шкода всього живого, неможливість будь-кому завдати біль, а навпаки, захистити людину, тварину чи рослину. Це й були перші паростки того, що потім, значно удосконалившись та трансформувавшись у своїй сутності, стало називатись гуманізмом.

Зазначене вище раціонально-дбайливе ставлення до природного оточення прийшло на зміну чисто прагматичному, корисливому. Набутий досвід переконував, що, наприклад, коли в якийсь ліс ніколи не заходить і ніяк не турбувати його природних мешканців, то навколо цього лісу стає більш багатим, і головне, стабільнішим полювання, а отже, надійніша перспектива існування людей. Накладаючи табу на такі території, оголошуючи їх «святими» і недоторканими, люди підсвідомо перетворювали їх в урочища, які за своєю сутністю наближаються до сучасних заповідників. Такі «народні заповідники», або «святі» місця, подекуди збереглися аж до кінця XIX – початку XX сторіччя. Деякі з них були настільки вдало розташовані, що після обстеження вченими виявилось цілком доречним та розумним збереження їх як офіційних науково обґрунтованих заповідних територій. Подібні об'єкти відомі на всіх континентах світу. Отже, у природоохоронному сенсі язичницькі табу в історії людства були

першою причиною заповідання певної території, що гарантувало надійне її збереження в первісному стані.

Згодом з'явилося ще одне явище, яке безпосередньо вплинуло на збереження природи. З появою держави прийшло розшарування суспільства, небачена до того розкіш можновладців і одна з найпопулярніших розваг полювання на диких звірів та птахів. Саме тому було запроваджено урочища княжого, королівського чи царського полювання. Заборони господарської діяльності там були надто суворі. В історичному процесі – це друга причина та інший тип заповідання територій. Деякі з них збереглися, тепер уже у статусі науково обґрунтованих заповідників, до наших днів. За приклад править загальновідома Біловезька пуца, яка розташована на території сучасних Білорусі та Польщі. Упровадили там заповідний режим та почали полювати ще за часів Володимир-Волинського князівства.

Третя причина й тип ошадливого ставлення до свого довкілля за принципом, найближчим до сучасного державного заказника, пов'язані з появою християнства, а точніше, із заснуванням монастирів. Їх мешканці, напевно успадкувавши досвід попередніх поколінь, усвідомлювали необхідність дбайливих взаємин зі своїми угіддями. Тому, якщо й не були вони в абсолютно недоторканному стані, то принаймні настільки добре збереглися до 20-го століття, що після ліквідації багатьох монастирів радянською владою угіддя деяких з них легко перетворилися в науково обґрунтовані заповідники.

Четверта причина й тип ошадливості у ставленні людини до природного комплексу найвиразніше проявились в Україні. Якраз мешканці порубіжжя лісу та степу найістотніше зазнавали дії двох протилежних безкомпромісних тенденцій: ліс – джерело деревини та інших корисних для людини речей, але водночас він, за Г. Л. Бопланом [5], – надійна схованка від раптових ворогів. У наших предків така необхідність зберігалась протягом тисячоліть, особливо в тих поселеннях, які були ближче до «дикого поля» і де будь-якої миті могли з'явитись надто рухомі та агресивні кочівники. Існують докази їх регулярних нападів на слов'янські поселення уже принаймні у 5–3 ст. до н. е. Замість одних кочівників приходили інші, але останніми були кримські та ногайські орди. Їх наскоки були особливо небезпечними і регулярними, перетворившись для них у своєрідний промисел грабунку та людоловства, який тривав майже півтисячоліття.

Козацьке військо, одержавши повідомлення про наближення татар, форсованим маршем виходило з Січі. Але іноді напад відбувався настільки раптово, а просування агресора було настільки швидким (для цього впродовж століть вироблялась спеціальна військова тактика), що бойові дії проти нього ставали можливими тільки після завершення грабежу. Тому було звичайним явищем в українських селах миттєве перетворення чоловіків із хліборобів на воїнів, які хапались за зброю і негайно вступали в бій. Такі рефлекси виробились внаслідок тривалого життя в умовах постійної раптової і жорстокої небезпеки. Поки точився бій і стримувався напад, жінки, діти, старі та немічні втікали у лісові хащі, інакше – смерть або полон, знущання, наруга. Відповідні сцени доносять до нас народні пісні. В одній з них були такі слова [11]:

«Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,

Бо на заріз людей ведуть.
 Коло шиі аркан в'ється,
 А на ногах ланцюг б'ється.
 А я, бідний, з діточками,
 Піду лісом, стежечками...»

Саме оті лісові стежечки й рятували людей. Споконвічним жителям широкого розлогого степу притаманна клаустрофобія – боязнь закритого простору. В лісі вони почували себе невпевнено, і тому ворожі вершники у хащі не заходили.

Таким нападам з неоднаковою інтенсивністю у різні часи піддавалась мало не вся Україна. Певна річ, чим ближче до степу, тим частіше траплялась ця небезпека. Саме тому у степовій зоні поселення ставили по долинах та балках (там, де близько вода і затишніше від вітру), обов'язково притулившись до лісу. Про це свідчать і промовисті назви сіл, якими і зараз густо рясніє вся степова Україна, незважаючи на перейменування деякої частини з них у різні часи: Лісне, Підлісне, Новозалісся, Байрак, Діброва, Дубове, Великодубове, Дубоосокорівка, Дубовий гай, Зелений гай, Веселий гай, Гайове, Берестове, Березувате, Соснівка, В'язівок, Вербова, Грабова, Кленівка, Ольховате, Осикове, Ясенівка, Липнянка, Хашове та багато інших.

Отже, коли в основі перших трьох згаданих вище причин дбайливого ставлення до природи лежала необхідність підтримувати забезпечене життя, в тому числі й розваги для високоповажних осіб, то в четвертій була жорстока і безкомпромісна альтернатива: життя або смерть. У зв'язку з цим звернімо увагу ще на одну обставину. Запорізькі козаки розміщали й школи та «шпиталі» в місцях, по можливості неприступних (в лісах, на островах). Зважимо й на те, що слово «виховати» вбирає розуміння «ховати». Отже, протягом часу формування цього поняття у свідомості й мові українців головним для суспільства було зберегти життя дітям, переховуючи їх від ворога. Порівняймо, в російській мові етимологічно «воспитать» – вигодувати («вскормить»).

Як наслідок цих набутоків, а може й розуміння необхідності збереження природи як такої (чи сукупного впливу цих передумов) з'явився документ, підписаний у 1765 р. останнім кошовим отаманом Війська Запорізького Петром Калнишевським. Ним суворо заборонялось рубати ліс на Монастирськiм острові, що в межах теперішнього міста Дніпро, а потім, у 1772 р., – на острові Демека, розташованому на Дніпрі, нижче Старого Кодака [1]. Установлені вимоги супроводжувались прізвищами конкретних осіб, яким наказано доглядати за дотриманням запровадженого (тепер сказали б «природоохоронного») режиму цих територій. Визначалась і відповідальність за невиконання зазначеного вище припису. Заборона здійснювалась не з метою подальшого використання деревини. Не малось на увазі й мислиство, бо промислових тварин там не було. Оголошувалось збереження лісу як живої цінності, саме як природи. Цим документом наукова робота, певна річ, не передбачалась. Але про таку діяльність не йшлося навіть у 1913 р. на першій міжнародній конференції з охорони природи. Є й зараз чимало заповідних одиниць, де науково-дослідна робота не проводиться, хоч вони й мають велике значення для збереження генофонду та еталонів ландшафту. Отже, згадане розпорядження було чи не найпершим в Україні заповіданням території в значенні, найближчому до сучасного розуміння. Такий статус згадані острови

мали недовго. З ліквідацією Запорізької Січі втратили чинність і її нормативні акти.

Важливо зазначити, що вже за тих часів в межах земель Війська Запорізького почали не тільки заповідати ландшафтні одиниці, а й відтворювати їх природний стан. Є авторитетні свідчення про те, що «в знаменитій Запорізькій Січі» уже практикувалось «степове лісорозведення», для чого за спеціальним розпорядженням чи дозволом («видавались особливі ордери») навіть вирощували саджанці лісових рослин [2, 15] і, отже, була вже певна система розсадників «лісових і плодових дерев».

Після ліквідації Запорізької Січі почалась всеосяжна роздача земель приватним особам. Д. І. Яворницький [19] згадує про архівний документ, яким затверджувався перелік нових землевласників, датований 1776 роком. Далі – всеохоплююче розорювання степу, винищення лісів та чагарників (останні під узагальненою назвою «терники» піднімались місцями аж на вододіли). Спочатку ці процеси розпочались на території, яка ввійшла в історію під назвою «Запорізькі Вольності». Це землі Війська Запорізького, що вбирали в себе майже цілком сучасні Дніпропетровську та Кіровоградську області, Донецьку – на захід від річки Кальміус, північ Запорізької (по річку Конку), частково Херсонську, Миколаївську, Луганську.

Незабаром з'ясувалось, що царизм з ліквідацією Січі в 1775 році поспішив, бо ще не була розв'язана проблема виходу Російської імперії до Чорного моря. Саме тому напередодні війни з Туреччиною у 1787 р. почали формувати добровільне козацьке військо, але виникла проблема із землею – вона була вже в руках поміщиків. Якраз через це після війни, у 1791 р., нове військо (спочатку – під назвою «Чорноморське») перевели на Кубань, що й поклато початок Кубанському козацтву. Отже, масове розорювання зазначених вище територій почалось не раніше 1777 р. і, певно, до 1787 р. чи не всі землі Війська Запорізького були вже під ріллею.

Т.Г Шевченко [18], торкаючись цих подій, устами свого персонажу говорив, крім іншого, про те

«... як степи запорізькі
Тоді поділили
І панам на Україні
Люд закріпостили» (с. 245)

Після подорожі по цих-таки місцях поет свідчив у 1845 р., що

«І на Січі мудрий німець
Картопельку садить» (с. 270),

маючи на увазі переселенців з Німеччини.

Наслідки господарювання з майже цілковитим винищенням природного стану угідь відчули доволі швидко: почалося зниження ґрунтових вод, а отже, виснаження джерел, висихання степів та річок. Уявлення про повноводдя останніх складається, наприклад, з повідомлень про те, що запорізькі козаки інколи йшли у морський похід не звичним маршрутом вниз по Дніпру, а Самарою, Вовчею, далі – волоком 1 льє (4,4 км), потім Кальміусом (у Боплана помилково – «Міусом») в Азовське море [5]. Зараз ці ріки настільки обміліли, особливо в межах сучасної Донецької області, що неможливо уявити собі просування по них козацької морської ескадри. Зважимо на те, що запорізькі «чайки» – це бойові швидкохідні (за 36–40 годин досягали берегів Туреччини)

високоманеврені судна шириною і висотою до 4 м, довжиною – до 20 м з 50–70 козаками на борту, 2–4 легкими гарматами, іншою зброєю (дві рушниці у кожного козака), боєприпасами, провізією і т. ін., пристосовані до тривалих морських походів навіть під час шторму і бойових дій на морі [5, 12]. Отже, вільно рухатись вони могли тільки досить глибоководними річками та морем.

Перші спроби протистояти зазначеним вище змінам у довкіллі степової України були інтуїтивними. І. А. Данилевський у 1804 р. понад Сіверським Донцем посадив більше 1000 десятин сосни. У ті часи зобов'язали висаджувати гай на околицях кожного військового поселення та осередку німців-колоністів (0,5 десятини на дворі). Ці перші насадження були здійснені 1806 р. біля ріки Молочної поблизу Мелітополя [14]. Винаходом світового значення стала ідея лісосмуг В. Я. Ломиковського: у 1809 р. він обсадив ними свої поля (Миргородський повіт) і мав з цього стабільні та вищі врожаї, ніж у сусідів. З 1831 р. у Катеринославській губернії стали закріплювати піски чагарником шелюги (вербою гостролистою) уздовж річки Вовчої. У 1843 р. започатковано перше в Російській імперії степове державне лісництво (село Великоанадоль неподалік від міста Волноваха на Катеринославщині, тепер – Донецька область), а біля села Великомихайлівка (сучасний Покровський район Дніпропетровщини) у 1858 р. засноване Дібрівське лісництво. З 1832 по 1847 рік на Катеринославщині висаджено 2765 га лісових культур у 167 місцях [14]. З 1878 р. почали закладати лісосмуги уздовж залізниць.

Незважаючи на ці та інші позитивні явища, у XIX столітті продовжували знищувати ліси та розорювати ще незаймані клаптики степу чи луків. Наприклад, тільки з 1872 по 1881 рік у Катеринославській губернії вирубано 75 % лісів! Розведення їх відбувалося в 7 разів повільніше, ніж винищення [8]. До того ж більшість штучних насаджень висихала. Ті з них, які вижили, були мізерними вкрапленнями в безмежному розораному просторі. Ідея лісосмуг у XIX столітті так і не набула необхідного розповсюдження.

Результатом цього стала масова ерозія ґрунту, крайні прояви якої – утворення ярів, чорні бурі та низка неврожайних років. Найтяжчий у XIX столітті неврожай стався 1891 р., охопивши всю степову зону Російської імперії. Те саме, тільки в менших масштабах, відбулося і в наступному році. Тільки після цього уряд виділив кошти на наукові дослідження, які б розв'язали існуючі проблеми. Створена експедиція на чолі з В. В. Докучаєвим, відвідавши, крім інших степових регіонів, Катеринославську, Харківську, Таврійську губернії, запропонувала низку відповідних заходів. Проте й після цього зміни на краще відбулись не зразу. Площа лісонасаджень почала поступово збільшуватись тільки в XX столітті. Цьому сприяли результати наукових праць Г. М. Висоцького – наймолодшого учасника зазначеної вище експедиції, який пізніше став корифеєм степового лісознавства. Одним з найталановитіших його учнів, найвірніших його сподвижників, послідовників та одноступців став О. Л. Бельгард. Саме він у 1933 р. заснував кафедру геоботаніки в Дніпропетровському державному університеті (ДДУ). Головний мотив її створення – розробка теоретичної бази вирощування лісу в степовій зоні. Згодом з цією ж метою ним була заснована комплексна експедиція ДДУ, яка охопила своїми дослідженнями простір від півночі Дніпропетровщини до Херсонщини та від Ростовської області до Молдови.

Треба, проте, зауважити, що експедиції як В. В. Докучаєва, так і О. Л. Бельгарда свої зусилля спрямовували не тільки на деревний, а й на трав'янистий компонент довкілля. В рекомендаціях першої з них йшлося, крім іншого, про необхідність «використання трав'янистої рослинності для снігозатримання та боротьби з ерозією» ґрунту (цит. за [17]). Переконаність учасників тієї експедиції в цьому відношенні стане зрозумілою, коли зважити на думку хоч би одного з них, викладену ще в 1882 році: «Колишній степ зі своєю велетенською рослинністю повинен був мати для краю [Херсонської губернії – тепер Миколаївської, частково Одеської, Херсонської, Кіровоградської, Дніпропетровської областей] не менше значення, ніж те, що визнається за лісами» [10]. За даними цього автора, рівень ґрунтових вод у тих же місцях в результаті повного знищення природної, саме степової рослинності знизився від 4,3–6,4 м до 32,0–42,5 м (с. 60–61).

О. Л. Бельгард [4], вивчаючи степові ліси в різних ракурсах, теж приділяв постійну увагу трав'янистим угрупованням, закликаючи зберігати степові цілинки від подальшого розорювання. Їхня недоторканність необхідна ще й тому, підкреслював він, що деякі види саме так знайшли свою екологічну їжу. Знищивши її, можна взагалі втратити такі таксони.

Діяльність О. Л. Бельгарда та його учня, однодумця і найнадійнішого послідовника А. П. Травлеєва сприяла позитивному вирішенню питань виділення певних територій степового Придніпров'я під заповідання. Серед них найближче розташований до біосферного стаціонару Дніпровського національного університету державний заказник «Комарівщина».

У степовій Україні крім невеликої частини згаданого вище заказника та відомого «Хомутовського степу» в підзоні різнотравно-типчакково-ковилового степу заповідників, які б представляли зональні умови, майже немає. У типчакково-ковиловому степу крім славнозвісної Асканія-Нова є лише декілька малих незайманих степових ділянок.

Незаймані степові чи лучні ділянки з непорушеним дерном є природним еталоном його будови та взірцем для відтворення. Ці та інші незаймані острівки трав'янистої рослинності, за свідченням співробітників кафедри зоології та екології Дніпровського національного університету – учасників зазначеної вище експедиції [3], є вмістилищем і джерелом розповсюдження зоофагів – комах, які є надійними помічниками людини у боротьбі зі шкідниками сільськогосподарських угідь. Вражають і дають ще одну суттєву підставу для рішучих заходів зі збереження і відтворення непорушених степових угруповань такі новітні відомості Синельниковської дослідної станції інституту зернового господарства Української академії аграрних наук [16]. З 1989 по 1998 рік через економічні негаразди в Дніпропетровській області приблизно в 10 раз зменшилися обсяги інсектицидів, що вносилися на поля. Проте загальна кількість особин комах-фітофагів (шкідників) і навіть їх видів в ці роки не збільшувались, а коливаючись по роках, залишалась приблизно однаковою! До того ж з'явилися і розмножились види, які вважались зниклими чи майже зниклими принаймні з території області. Загальна чисельність різних видів ентомофагів збільшилась в 9–37 разів. Але треба наголосити: таке позитивне явище стало можливим переважно через те, що, на щастя, ще не всі острівки трав'янистих угруповань степового та лучно-степового типу були знищені остаточно навколо сільськогосподарських угідь.

Отже, екологічна стабілізація довкілля не можлива без наявності степових рослинних угруповань. Коли не ідеальний, то найкращий варіант улаштування ландшафту країни повинен передбачати заповідники (за площею такі як «Хомутовський степ» або Асканія-Нова), розташовані рівномірно по 1–2 і більше на адміністративну область, але з'єднані густою мережею деревних, чагарникових та трав'янистих систем, які не переорюються та безпосередньо контактують з іншими недоторканими площами (національні парки, державні заказники, пам'ятки природи, «міні-заповідники» місцевого підпорядкування тощо).

Зважаючи на суцільну розораність зональних просторів, для влаштування нових заповідників необхідно вилучати площі із сільськогосподарського використання, як це вже робиться на острові Хортиця (Запоріжжя). При цьому необхідно відтворити степову рослинність, враховуючи вже апробовані та успішно використані в Україні методи і досвід в Донецькому ботанічному саду [9], Степовому відділенні Нікітського ботанічного саду [13] та в Асканія-Нова [6]. Догляд за територіями, відведеними під заповідання, повинен здійснюватись за принципом багатоваріантного експерименту, який включає абсолютно заповідну частину та ділянки, на яких з різною частотою випасають коней, викошують трав'яний покрив. Саме такий спосіб догляду застосовувався, а в певному обсязі планувався до виконання в заповіднику «Хомутовський степ» [7] протягом нормального функціонування заповідника до 2014 року.

Отже, оглядаючи історичні набутки у галузі охорони природи в Україні, можна стверджувати, що в ХХІ століття суспільство вступило, незважаючи на відомі колізії, досить підготовленим для подальшого прогресу в ставленні до свого довкілля, напевно, не в останню чергу через генетично успадковану специфіку сприйняття та бачення реальної дійсності природного оточення. Необхідні тільки зусилля для цивілізованого прискорення реалізації наявних надбань та впровадження новітніх методів і підходів. Критерієм будь-яких дій у ставленні до природного оточення, у тому числі у виробленні стратегії і тактики заповідної справи, може бути непохитний фундаментальний постулат: гармонійне, узгоджене співіснування людини та її довкілля – головний гарант стабільного розвитку людства.

Бібліографічні посилання

1. **Акинфиев И.Я.** Растительность Екатеринослава в конце первого столетия его существования. – Екатеринослав, 1889. – 472 с.
2. **Алехин В.В.** Растительность СССР в основных зонах: Учеб. пособие для ун-тов и педвузов. – 2-е изд. – М.: Сов. наука, 1951. – 512 с.
3. **Барсов В.А., Кораблев А.М., Пилипенко А.Ф., Смирнов Ю.Б.** Кадастровая характеристика населения беспозвоночных животных основных биогеоценологических катен степной зоны Украины (Присамарье, приводораздельно-балочный ландшафт) // Мониторинговые исследования биогеоценологических катен степной зоны. Межвуз. сб. науч. тр. – Д.: ДГУ, 1995. – С. 137-157.
4. **Бельгард А.Л.** Степное лесоведение. – М.: Лесная пром-сть, 1971. – 336 с.
5. **Боплан Г.Л.** Опис України. – К.: Наук. думка, 1990. – 255 с.
6. **Веденьков Е.П.** О восстановлении естественной растительности на юге степной Украины. – Аскания-Нова, 1997. – 39 с.

7. **Гелюта В.П., Генев А.П., Ткаченко В.С., Мінгер Д.В.** Заповідник «Хомутовський степ». План управління. – К.: Академперіодика, 2002. – 40 с.
8. **Доброхвалов В.П.** Очерк истории степного лесоразведения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1950. – 205 с.
9. **Зиман С.Н., Ивашин Д.С., Чуприна Т.Т.** Опыт создания искусственного степного фитоценоза в Донецком ботаническом саду // Бюл. Гл. Бот. сада АН СССР. – 1975. – Вып. 95. – С. 94-97.
10. **Измаильский А.А.** Как высохла наша степь. – Огиз-Сельхозгиз, 1937. – 75 с.
11. **Історія Української РСР** / Гол. ред. К.К. Дубина. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1967. – 807 с.
12. **Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С.** Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Д.: Промінь, 1990. – 302 с.
13. **Мыцык Л.П., Русина Г.В.** Опыт интродукции дернообразующих растений в процессе восстановления степного ценоза // Бюл. Гос. Никитского бот. сада. – 1988. – Вып. 65. – С. 18-22.
14. **Редько Г.И.** Полковник корпуса лесничих. – К.: Минлесхоз Украины, 1994. – 503 с.
15. **Сукачев В.Н.** Из истории проблемы преобразования природы наших степей путем лесонасаждений // Вопросы географии. – М., 1948. – Сб. 13 (Преобразование степи и лесостепи) – С. 5-20.
16. **Сумароков А.М.** Изменение структуры фауны жесткокрылых (Coleoptera) пшеничных полей степи Украины при снижении уровня применения инсектицидов // Вісн. Дніпропетровського ун-ту. Сер. Біологія. Екологія. – 2001. – Вип. 9, т. 1. – С. 153-156.
17. **Травлев А.П., Травлев Л.П.** Лес и почва в условиях степи. – Д.: ДГУ, 1988. – 84 с.
18. **Шевченко Т.Г.** Кобзар. – К.: Дніпро, 1980. – 613 с.
19. **Яворницький Д.И.** История города Екатеринослава. – 2-е изд., доп. – Днепропетровск: Січ, 1996. – 277 с.

Надійшла до редколегії 18.11.2019 р.